

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 338 (477)

В. П. ОНИЩЕНКО,
*професор, доктор економічних наук,
завкафедрою міжнародного менеджменту та маркетингу
Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі
(Київ)*

РЕАЛІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНИ *

Розглянуто можливості економічного розвитку України у контексті викликів глобалізації, проблем реіндустріалізації країни та формування її людського і соціального капіталів. Обґрунтовано, що: 1) Україна є надто закритою країною, а тому не здатна ефективно засвоювати сучасні технології виробництва, організації бізнесу та управління ним, а також соціальні практики; 2) інноваційна економіка можлива тільки у країні, де є реальна свобода бізнесу, якої в Україні мало; 3) можливості людського капіталу в Україні не дозволяють їй впевнено стати на інноваційний шлях розвитку; 4) вітчизняна вища освіта і наука не відповідають потребам ринку та реальним ресурсним можливостям держави і є неефективними.

Ключові слова: криза, оновлення, модернізація, глобалізація, наздогоняючий розвиток, інновації, освіта, наука, людський капітал, довіра.

V. P. ONYSHCHENKO,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Head of the Chair of International Management and Marketing,
Ukrainian State University of Finances and International Trade
(Kyiv)*

REALITIES AND POSSIBILITIES OF ECONOMIC STABILIZATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINE

The possibilities of Ukraine's economic development in the context of challenges of the globalization, the problems of country's reindustrialization, and the formation of its human and social capitals are considered. In is substantiated that: 1) Ukraine is a too closed country and, therefore, cannot efficiently master modern production technologies, business organization and management, and social practices; 2) the innovative economy is possible only in a country, where the business is really free, but this is almost absent in Ukraine; 3) the possibilities of Ukraine's human capital do not allow it to surely go on the innovative way of development; 4) the domestic high education and science do not correspond to the requirements of the market and state's real resources and are inefficient.

Keywords: crisis, renewal, modernization, globalization, overtaking development, innovations, education, science, human capital, trust.

Онищенко Володимир Пилипович (Onyshchenko Volodymyr Pylypovych) – e-mail: onyschenko46@rambler.ru.

* Матеріал публікується в порядку дискусії, започаткованої академіком НАН України В.М. Гейцем статтею "Інституційна обумовленість інноваційних процесів у промисловому розвитку України" // Економіка України. – 2014. – № 12. – С. 4–19.

Чи своєчасно обговорювати проблеми відбудови України в таку тяжку годину? Сумніви щодо майбутнього України крають серце кожного її громадянина. Сьогодні важко робити прогнози про те, що станеться з країною, скажімо, на момент, коли ця стаття побачить світ. Але, щоб жити далі, необхідно за будь-яких умов вірити, що кращі часи настануть, що війна скінчиться миром і що нам, народів України, необхідно будувати нову державу, в якій би панували мир і звитяжна праця.

Про модернізацію України написано і сказано багато, але на ділі все залишається по-старому, оскільки головне в тому, що ми шукаємо причини невдач у перетворенні країни не в собі. Але проблеми – саме в нас. Це ми – причина невдач. Це наш “дракон” (корупція, соціальна та політична пасивність, байдужість, невіра у власні можливості тощо), і ми повинні знищити його в собі. Необхідно визнати, що ми “не такі” європейці, що ми травмовані тяжким історичним і соціокультурним спадком, що ми різні за своєю соціальною та економічною ментальністю, а тому по-різному бачимо шляхи до нашого майбутнього, що і спричиняє нестабільність українського суспільства. Але ми повинні побороти цей тяжкий спадок. Тому сьогодні нам треба визначити реальну, а не декларативну, модель свого майбутнього життя і стратегію руху до нього, принаймні, на п’ять найближчих років. Ми повинні мати чітку “дорожню карту” нашого руху, а найголовніше – консолідовану націю, яка крок за кроком долатиме цей нелегкий шлях до європейського світу. А тому імперативом розвитку України мають стати розбудова держави і формування політичної нації.

Відкрити шлях до європейського світу означає, насамперед, змінити вектор суспільного розвитку, а також зрозуміти, що сучасну модернізацію слід здійснювати по всьому спектру проблем – від технологій і ринкових трансформацій до демократичних реформ у політиці.

Війна руйнує життя мільйонам громадян України. Вона довела і без того слабкі економіку та соціальну сферу до критичної межі. Україна зазнала колосальних втрат у 2014–2015 рр. – понад 20% свого економічного потенціалу, ціни шалено ростуть, гривня стрімко падає. Ми стали найбіднішою державою в Європі.

З тяжким багажем проблем ми приступаємо до роботи, але у будь-якому випадку необхідно відбудовувати країну, і головне – розуміти, “заради чого?” та “як?”. Треба припинити неконструктивні розмови про “випереджаючий економічний розвиток” і т. п. Нам би вижити, і в цьому напрямі вихід потрібно шукати сьогодні. І ще – необхідно розуміти, що без масштабної допомоги світового співтовариства ми не впораємося з колосальними викликами. Погоджуюся з Дж. Соросом у тому, що Україні найближчим часом потрібно 100–150 млрд. євро для стабілізації ситуації та ефективного старту в майбутнє [1]. Але хто їх дасть?

Дуже важливо розуміти, що, по-перше, будь-які реформи, навіть найкращі, мають свою ціну, яку повинне заплатити суспільство, а по-друге, за змінами (реформами) поліпшення не приходить відразу – навіть за сприятливих умов треба чекати 3–5 років.

Постає запитання: з чого необхідно починати – з економіки чи з інституційних реформ? Безумовно, з економіки, оскільки народ сильно зубожів. Сьогоднішні економічні проблеми є реальною загрозою для нашої державності, але їх примат слід розглядати у контексті розв’язання нагальних політичних завдань. Без економіки ми не вирішимо завдань модернізації армії, ми будемо надто уразливими до маніпуляцій економічними факторами з боку недружніх держав, а бідність населення провокуватиме неспокій і радикалізм.

Потрібен новий курс на розбудову України. Щодо економічної складової такого курсу, то необхідно критично оцінити реальну ситуацію і мати чітке уявлення про можливості використання переваг глобалізації та інтеграції, реіндустріалізації на інноваційній платформі та належного розвитку людського капіталу.

Глобалізація і розвиток

Глобалізація дає шанси на краще життя всім, у тому числі й Україні, оскільки дозволяє ефективно, з урахуванням певних національних особливостей, запозичувати технології, досвід, технологічну культуру, інституції у розвинутих країн. При цьому головною умовою наздоганяючого розвитку є створення у країні потенціальних соціальних і економічних можливостей для засвоєння нових технологій, участі у глобальних ринках, залучення капіталу (як власного, так і іноземного) до реального сектору національної економіки, формування умов для нарощування соціального, людського та інтелектуального капіталів.

Необхідно погодитися з думкою Л. Євстігнеєвої та Р. Євстігнеєва, що "глобальна економіка дедалі більше проявляє себе як економіка конвергентна, яка намагається знайти для національних ринків ефективне місце у структурах світового ринку. Власне кажучи, зміст наздоганяючого розвитку в тому і полягає, щоб поєднати зусилля наздоганяючих і розвинутих країн, спробувати вбудувати локальну економіку у процеси міжнародної інтеграції. Конвергенція, що розуміється у такий спосіб, дуже важливий механізм наздоганяючого розвитку, який підготовляє бізнес до ефективного засвоєння досвіду конкуруючих сторін" [2, с. 82]. У цій тезі є вірний наголос на тому, що глобальна економіка в особі глобальних інституцій і провідних країн намагається допомогти відсталим країнам. Яка ефективність цього процесу – особливе питання, і тут є різні думки, іноді полярні. У цьому контексті хотів би звернути увагу на праці Е. Райнерта [3] та Д. Родріка [4], які набули популярності у нас та у Росії.

Наприклад, центральним положенням неоднозначної праці Е. Райнерта є твердження, яке коротко можна сформулювати так: багаті країни не дають бідним країнам розвиватися через механізм вільної торгівлі та "неправильної глобалізації"; вони всіляко стримують в інших країнах розвиток обробної промисловості як необхідну умову для процвітання. Але це, скоріше, "ліві" гасла, ніж результат неупередженого наукового аналізу. Адже багато країн скористалися глобалізацією – зокрема, Китай, Індія, Туреччина.

Так, Е. Райнерт пише: "...Я стверджую, що у витоків успішного розвитку лежить ... емуляція (*імітація з метою зрівнятись або перевершити*. — О.В.П.), а не порівняльні переваги чи вільна торгівля" [3, с. 24]. Хто б сперечався, це визнаний факт. Але треба розуміти, що вільна торгівля, як і відкритість країни, — це принципова умова для успішної емуляції. Зазначу, що "вільної торгівлі" у розумінні Е. Райнерта не існує, оскільки вона регулюється умовами СОТ, які, нагадую, передбачають певні преференції країнам, які розвиваються. Просто необхідно переконливо довести, що вони потрібні країні, та вміло їх використовувати.

Безумовно, вільна торгівля завдає певних неприємностей українській економіці, яка є відкритою, якщо її оцінювати, скажімо, через показники експортної, імпоротної та зовнішньоторговельної квот у відношенні до ВВП (за останні 5 років експортна квота перевищувала 45%, а імпортна — 55%, що свідчить не про відкритість економіки, а, скоріше, про її залежність від зовнішньої торгівлі та кон'юнктури світових ринків). Але відкритість національної економіки та суспільства — це, насамперед, вільний рух товарів, капіталів, людських ресурсів, знань і технологій, культурний обмін тощо. Саме це і визначає потенціал країни до емуляції. А тут у нас справи

кепські. За індексами свободи торгівлі, бізнесу, стимулювання торгівлі, здатності до засвоєння технологій, участі у глобальних ланцюгах доданої вартості та іншими ми знаходимося далеко не серед кращих. Інакше кажучи, насправді Україна недостатньо інтегрована у світове співтовариство, що є істотним бар'єром для засвоєння передових технологій, промислової культури, знань тощо.

Щодо постійної переваги розвинутих країн над бідними та їх намагань “стимулювати розвиток обробної промисловості”. Справа зовсім не у “лихих капіталістах”: у бідних країн відсутні або перебувають на низькому рівні промислова культура і здатність до інновацій. Також згадаємо у цьому контексті ефект накопичених переваг (його ще називають “ефект Матфея”), який діє сьогодні та діятиме завжди.

Щодо “неправильної глобалізації” за Е. Райнертом [3, с. 131–234]. Загальновідомим є той факт, що вектор глобалізації завжди націлено від більш розвинутої країни (цивілізації) до менш розвинутої. На сьогодні європейська ліберальна модель у різних цивілізаційних варіаціях – найкраща, інших поки що немає; визнаним лідером є США. Глобалізація як процес завжди набирає вигляду найбільш конкурентної культури (або культур), що є природним. Але якщо ми насильно впроваджуватимемо те, чого більшість світового співтовариства не сприймає, то це й буде насильство над процесом глобалізації, і тоді його можна назвати “неправильним”. Безперечно, якщо, крім існуючої, іншої конкурентної моделі немає, то усі негаразди з глобалізацією “вішатимуться” на лідера. Але поки що усі бажають жити у США або у країнах ЄС, що підтверджує їх конкурентоспроможність. Інших критеріїв я не бачу.

Безумовно, глобалізація вимагає змін, і вони настануть, хочемо ми того чи ні, оскільки між країнами виникли серйозні суперечності, збільшився розрив між розвинутими та іншими країнами за рівнем життя, а також з'явилися інші суперечності та дисбаланси. “Гріхи” глобалізації попереджають нас, що цей процес у його сьогоднішньому контенті наближається до стану турбулентності, за яким прослідують стан біфуркації та нове обличчя глобалізації. І це природно, оскільки глобалізація як нестаціонарний процес, який проходить на безлічі нелінійних систем, завжди супроводжується збуреннями, які постійно фрагментуватимуть світ в економічній, політичній та культурній сферах буття людства. Тому “гіперглобалізації” (термін Д. Родріка) дійсно не може бути. Глобалізація у парадигмі ХХ ст. досягла своєї межі і тепер, як цього вимагає діалектика розвитку, природно переходитиме до нової. Світовій еліті не треба цьому заважати й намагатись утримати Світ у застарілих формах. Необхідно чітко розуміти, що люди не управляють глобалізацією, вона є природним процесом, в основі якого лежить боротьба різних інтенцій та інтересів. Ми можемо лише певною мірою “підштовхувати” процеси у напрямках, які здаються нам правильними, але ми не владні тривало утримувати глобалізацію в якихось вигаданих нами конструкціях [5].

На відміну від Е. Райнерта, Д. Родрік (який, до речі, у своїй відомій праці його не згадує), на мій погляд, виважено і конструктивно розбирається з проблемами сучасної глобалізації. Він правильно вловив одну з важливих суперечностей глобалізації – прагнення до всеосяжної глобалізації (гіперглобалізації) неминуче ставить проблеми цивілізаційних взаємовідносин, суверенітету держав, демократії та “глобальної бюрократії”. Саме ці проблеми і загострилися сьогодні.

Погоджуюся з Д. Родріком щодо його головної тези: якщо нам потрібна більш глибока глобалізація, то необхідно відмовитись або від національної держави, або від демократичної політики. Щоб зберегти та зміцнити демократію, доведеться робити вибір між національною державою та міжнародною економічною інтегра-

цією. А якщо пріоритетами оголошено національну державу і самовизначення, то слід обирати між поглибленням демократії та поглибленням глобалізації [4, с. 14]. Я поділяю його вибір відносно того, що "...демократія та національне самовизначення є важливішими від гіперглобалізації", адже саме демократія та національне самовизначення України є головним імперативом її розвитку. Перш ніж "глобалізуватися", необхідно мати міцну державу, оскільки в іншому разі країну з різних причин сильніші тягнутимуть до свого обійстя.

Сьогоднішні події це підтверджують. Криза, в якій опинилась Україна на даний час, має як внутрішні, так і зовнішні рушійні сили. Причому до збройного протистояння призвела зовнішня сила, тому що внутрішні сили не є антагоністичними (принаймні, вони такими не були до бойових дій), вони серйозні, але ситуаційні. Зовнішня сила — це не забаганки певної особи, це історично сформована цивілізаційна ментальність цілого народу, державність якого весь час утримувалася на жорсткій територіальній експансії та замкнутості у своєму православному миру, атрибутом якого був "помазаник божий" — цар. Сьогодні вона зміцнюється, охоплюючи широкі верстви населення Росії.

Позиції відомих русофілів і апологетів "руського мира" на кшталт О. Дугіна добре відомі, але мене здивував факт, що і російські економісти, відомі як європейські ліберали, теж приєдналися до цього табору. Наведу тезу російських економістів Л. Євстігнеєвої та Р. Євстігнеєва, які, розглядаючи місце Росії у новому форматі світового економічного простору у контексті глобального культурного ландшафту (економіка як частина культурного ландшафту. — *О.В.П.*) та оперуючи фундаментальними поняттями "форми Буття", пишуть: "Ми виокремлюємо два типи Буття. Перший тип представлений космічною єдністю Бог — Буття — Людина. Це західний раціональний тип. Другий тип пов'язує дані поняття по-іншому: Бог — Людина — Буття. Це творчий, ірраціональний тип. Він притаманний космічним функціям Росії (православ'ю). Якщо раціональний тип потребує конкретизації у формах суспільства виконавців, то ірраціональний розвиває ідеї та інститути свободи, тобто це тип суспільства творців" [6, с. 142]. І далі — "воля творців націлена на свободу вибору у рамках розвитку суспільства як цивілізації, тобто єдності землі, на якій історично живе країна, народу, об'єднаного суспільною кооперацією праці, та масової суспільної свідомості, яка заснована на розумінні історичної долі своєї цивілізації" [6, с. 142].

У цьому контексті є ряд запитань. Що Росія створила великого та неповторного для Людства, щоб претендувати на "особливу цивілізацію"? Невже творчість має бути ірраціональною? Хіба ірраціональність визначає реальне людське життя та форми і зміст його існування? Адже вони конкретні та раціональні за своєю природою. Нагадаю: ірраціональне — це те, що не може бути досягнуто розумом, що явно не підкорюється законам логіки. Дійсно правий Ф. Тютчев: "умом Россию не понять". Тому ми і не йдемо до "руського мира", адже з ним ми втратимо державність і стратегічно програємо в економічному та соціальному розвитку, оскільки житимемо у суспільстві керованій демократії, низького інноваційного потенціалу та імперського суспільного мислення. Більш детально ризики євразійської інтеграції розглянуто автором в однойменній статті [7].

Щодо європейської інтеграції, то економічні розрахунки ІЕП НАН України підтверджують правильність обраного шляху [8]. Але на ньому є ряд застережень, які стосуються формування не тільки економічного, але й соціального, культурно-

го та інституційного потенціалів у європейському дискурсі, без яких до Європи ми не дійдемо [9].

Щоб використати глобалізацію для власного розвитку, Україні необхідно сформувати нову зовнішньоекономічну політику, яка б чітко вписувалась у контекст відповідних політик як провідних держав, так і країн, які стрімко розвиваються. Слід розуміти, що “реальні масштаби сучасної економіки та відповідно зовнішньоекономічної діяльності визначаються не стільки розміром експорту та імпорту, скільки обсягом доданої вартості, яку створює та чи інша країна, її впливом у рамках глобальних ланцюгів доданої вартості (GVC)” [10, с. 21]. Тому, як справедливо зауважує Л. Шинкарук, “від того, яке місце займе економіка України у ланцюгах створення доданої вартості та на яких умовах вона діятиме як учасник таких об’єднань, залежить і успішність модернізації, і подальші шляхи розвитку” [11]. Це вимагає переосмислення цілей і механізмів зовнішньоекономічної та промислової політики країни, а саме сьогодні важливо включитись у такі ланцюги, але для цього необхідно створити технологічні передумови, яких у нас, відверто кажучи, небагато.

Нині основними учасниками глобального процесу створення доданої вартості є країни Північної Америки, Центральної та Східної Європи, а також Південно-Східної Азії. Інші країни практично не беруть у ньому участі. За розвинутістю GVC (11.05 індикатор глобального рейтингу конкурентоспроможності країн за версією WEF) Україна займає у світовому рейтингу 2014 р. низьке (як для країни з достатнім промисловим потенціалом) 79-те місце, Польща – 53-тє, Китай – 21-ше, Росія – 96-тє, Азербайджан – 75-тє, Казахстан – 109-тє, Туреччина – 54-тє [12].

Нагадаю, що глобальну торгівлю контролюють ТНК, на які припадає понад 80% світової доданої вартості, яка створюється у GVC. Вони можуть запустити технічний прогрес в одній країні та зупинити його в іншій. Від обсягу замовлень, які корпорації розміщують у тій чи іншій країні, залежать швидкість розвитку їх економік, обсяги зовнішньої торгівлі та місце кожної з них у світовому поділі праці. Інакше кажучи, не держави на зразок України визначають своє місце у GVC, а ТНК. Саме вони вирішують, зручно їм чи ні працювати в тій чи іншій країні.

Головний фактор для входження до GVC – рівень трансакційних витрат. Чим він нижчий, тим привабливішою є країна для ТНК, але у нас цей показник надто високий. Рівень трансакційних витрат зовнішньої торгівлі країни віддзеркалює її рейтинг за глобальним індексом стимулювання торгівлі та його складовими, який щороку розраховується WEF. У 2014 р. Україна за індексом стимулювання торгівлі посіла 83-тє місце серед 138 країн; за субіндексами “доступ до національного ринку” – 22-ге, “доступ до закордонних ринків” – 61-ше, “ефективність та якість митних процедур” – 100-тє, “доступність та якість транспортної інфраструктури” – 55-тє, “доступність та якість транспортних послуг” – 61-ше, “доступність і використання інформаційних технологій при здійсненні торгових операцій” – 70-тє, “якість операційного середовища” (захист прав інтелектуальної власності, доступ до фінансових ресурсів, відкритість для іноземних учасників тощо) – 103-тє [13]. Як видно, ми фактично не проводимо роботу з оптимізації (спрощення) умов торгівлі у рамках угоди з СОТ, а саме це – зниження витрат і залучення замовників з послуг GVC та аутсорсингу, і не тільки.

Другий важливий момент полягає в тому, щоб зробити зовнішньоторговельну та промислову політику країни зрозумілою та передбачуваною для ТНК. На жаль, поки що Україна залишається для міжнародних корпорацій країною з невизначеними інституціями та майбутнім. Тому, як наслідок, у 2013 р. Україна за глобаль-

ним індексом інвестиційної привабливості країн зайняла 117-те місце серед 191 країни. Для порівняння: за цим індексом Литва перебуває на 29-му, Польща — на 33-му, Словаччина — на 34-му, Угорщина — на 37-му місці [14]. У 2015 р. ситуація в Україні значно погіршилась, але, якщо ми говоримо про майбутнє, то повинні вже сьогодні робити все можливе, щоб становити інтерес для міжнародного бізнесу.

Реіндустріалізація та інновації

З певними допущеннями можливо погодитися з риторичною тезою Е. Райнерта про те, що краще мати неефективну промисловість, ніж взагалі її не мати, а також з таким положенням: "якщо економіка країни достатньо сильна, щоб дозволити її промислового сектору вижити, така країна потрапляє до списку багатих; в іншому разі країна деіндустріалізується та опускається, потрапляє до групи бідних країн" [3, с. 194–195]. Щоб такого не було, промисловий сектор України може і повинен вижити, оскільки ми маємо досить розвинуту промислову культуру. Але для цього, за необхідності та можливості, треба багато що не модернізувати і ремонтувати, а відбудувати по-новому. У багатьох випадках ремонтувати та підтримувати старе важче, ніж побудувати нове, адже для побудови нового легше залучити іноземний капітал, нові технології тощо. Індустріалізація країни на новій технологічній основі — зміст нашого економічного розвитку.

Безумовно, країна наша ще далека від створення проривних технологій та виходу з високотехнологічною продукцією на чільні позиції світового ринку. Прорив на зовнішні ринки наукомісткої продукції є реалістичним лише за наявності достатньо місткого внутрішнього ринку, стійкого і масштабного внутрішнього попиту на інновації. Якщо такий попит є, то інноваційні продукти поширюються з великою швидкістю. Інакше кажучи, йдеться про важливість попиту як фактора, що формує інноваційне суспільство.

За недобрих обставин в Україні з'явився попит на продукцію оборонно-промислового комплексу, що може стати каталізатором її промислового розвитку. Додам також, що ми повинні звернути серйозну увагу на розвиток машинобудування для аграрної сфери. Необхідно, щоб ми дійсно забезпечили функціонування АПК, а не тільки збирали збіжжя і торгували ним. Адже є й інші перспективні напрями.

У цілому наші можливості реіндустріалізації є дуже скромними. Але щоб їх задіяти і дати поштовх до розвитку, необхідно організувати та підтримувати інвестиційний бум. Це є ядром промислової політики. Як це зробити? Дуже просто — надати бізнесу свободу. Усе інше — від лукавого, під яким я розумію нашу бюрократію. Тому мені не зовсім зрозуміло, що має на увазі В. Геєць, коли говорить, що промислову інноваційну політику слід покласти "на так звані інститути розвитку". Далі автор уточнює свою пропозицію: "На базі інститутів розвитку можуть формуватись і інститути, які відповідатимуть за стратегічний розвиток на рівні держави чи регіону. Отже, йдеться про інфраструктурний проект загальнодержавного чи регіонального рівня, реалізація якого спрямована на забезпечення ефективної економічної діяльності. Це так звані організації макроекономічного виміру. На мікроекономічному рівні — це організації, які несуть відповідальність за розвиток окремих бізнесів, перш за все інноваційного спрямування" [15, с. 10].

Зауважу, що бізнес повинен сам за себе нести відповідальність, а щодо "відповідальності" центрів, то вона, як нам добре відомо, примарна. Держава та її інститути, які сьогодні відповідають за інноваційний розвиток, м'яко кажучи, не розуміються на ньому та розробляють усілякі програми, щоб виправдати своє існування. Згадаємо закони Паркінсона. Те саме буде і завтра. Тільки ринок може регулювати

відносини між наукою та освітою і бізнесом щодо перетворення їх досягнень на інновацію.

У цьому контексті також зазначу, що не потрібні державний “спеціальний орган, який надаватиме відповідні консультації та організуватиме відповідні бізнеси”, спеціальний державний орган, який має здійснювати інкубаторизацію інноваційної діяльності [16, с.19–20], Національна рада, відповідальна за правове забезпечення інноваційного та підприємницького аспектів промислової політики, якщо вона буде урядовою [16, с. 22]. Тільки ринок, тільки реальний капіталіст можуть стати двигуном розвитку, а “інститутами розвитку” мають бути університети, наукові та інженерні центри тощо, адже саме вони потребують державної підтримки, але вибірково, тобто ті з них, у яких є реальні науковий та інженерний потенціали для вирішення проблем державної ваги (зокрема, обороноздатності, ядерної енергетики, авіакосмічної галузі, інформаційної безпеки держави, загальнодержавних інфраструктурних проектів). Щодо інших проектів, то держава повинна ініціювати та підтримувати (не грошима) різні форми самоорганізації бізнесу у площині його інноваційного розвитку на зразок згаданої національної ради чи регіональних рад. Фінансова ж підтримка держави має здійснюватися через систему держзамовлень і держзакупівель.

Необхідно чітко розуміти, що освіта та наука – це процес перетворення грошей на знання, а інновації – перетворення знань на гроші. Для створення інновації необхідні: 1) люди, які б відтворювали нові знання (фундаментальна наука відповідає на запитання “як та чому?”); 2) люди, які б могли зрозуміти, як ці знання можливо втілити у процес створення нової технології та нового продукту (прикладна наука, інженерія – відповідно, “для чого та як?”); 3) люди, які можуть вкласти гроші для налагодження нових технологій та виробництва нової продукції (бізнес – “для кого та як?”). Хто є ведучим у цьому процесі? Той, хто отримує гроші від реалізації та забезпечує новий цикл відтворення інновацій, тобто бізнес. Він двигун інноваційного процесу (за Шумпетером). Тому, доки не буде заінтересованого бізнесу, годі говорити про інноваційний розвиток. Держава повинна сконцентрувати увагу на центральній фігурі нашого майбутнього – підприємці. А вже він вирішить проблеми і освіти, і науки, і багато чого, що формує “людський капітал” – стратегічний ресурс людського розвитку. Підприємець – первинний, держава – вторинна у відтворенні національного багатства. Саме ті держави, які реально через покоління сповідають цей принцип, досягли видатних успіхів у розвитку. В Україні поки що мало розуміння цього очевидного феномену, а тому ми відстали.

Людський капітал

Формування майбутньої економіки інноваційного типу передбачає високий рівень індустріального розвитку країни як необхідну, але не достатню умову – потрібна ще нова якість людського капіталу. Ключовим фактором сучасного економічного розвитку є інвестиції в людину. Саме вони створюють умови для динамічного, сталого зростання, для постійної адаптації соціально-економічної структури суспільства до нових, непрогнозованих поворотів науково-технічного прогресу.

Економічну діяльність і схильність до інновацій людей необхідно розглядати як синергетичний результат їх економічного, соціального та культурного буття в історичному розвитку. Більше того, інноваційну діяльність необхідно розглядати у соціальному контексті, оскільки саме через нього відбувається перенесення нововведень зі сфери безпосереднього досвіду до сфери досвіду соціально-історичного. Саме тоді інновації закріплюються у свідомості народу і спричиняють зміни в його ментальності, в тому числі і в економічній.

Повністю погоджуюся з тезою В. Гейця про те, що "однією з перепон активізації інноваційних процесів у промисловості України... є зменшення здатності населення до промислової діяльності як такої, перш за все, через недостатнє зростання рівня освіти" [16, с. 6].

Україна не пасе задніх у світі щодо розвитку вищої освіти за формальними показниками (у 2014 р. вона займала 40-ве місце серед 144 країн), кількістю університетів та інших ВНЗ, студентів. На 1 січня 2014 р. у нас було 325 ВНЗ усіх форм власності 3-го та 4-го рівнів акредитації, у тому числі державних — 232 (141 університет, 52 академії, 39 інститутів і консерваторій) та інших форм власності — 126 (35 університетів, 9 академій та 82 інститути); чисельність студентів становила 1723,7 тис. осіб (або 80% загальної чисельності студентів). Майже 55% студентів державних ВНЗ 3-го та 4-го рівнів акредитації навчалися за кошти державного бюджету*. Переважна більшість державних університетів мають статус "національний", а 14 з них до недавнього часу — ще й статус "національний дослідницький", що являє собою своєрідну містечкову "лігу плюща" на зразок "Ліги Плюща" у США (яку складають 8 найвидатніших американських університетів). Витрачаємо чималі бюджетні гроші на утримання цього добра.

Якщо порівняти кількість випускників шкіл 2-го та 3-го ступенів акредитації з чисельністю прийнятих до ВНЗ усіх рівнів акредитації протягом 2010–2013 рр., то всі вони вчаться у ВНЗ. У нас вища освіта стала настільки доступною, що навчаються і здобувають дипломи всі, хто забажає та має не такі вже й великі гроші. Зауважу, що у 2013 р. було випущено 94 тис. магістрів (усього випуск становив 485,3 тис. осіб), з яких 28 тис. — економісти, понад 8 тис. — менеджери, 8 тис. — юристи, 1,5 тис. — міжнародники**. Інакше кажучи, формально вища освіта "працює" добре. Але на сьогодні рівень підготовки кадрів є критичним. У нас просто багато людей з вищою освітою, вірніше, як зауважив М. Згуровський, з "псевдоосвітою".

На початок 2014 р. в Україні було 16450 докторів наук (з яких у ВНЗ працюють 14269 осіб (або 86,7%)) і 90113 кандидатів наук (з яких у ВНЗ працюють 69582 особи (або 77,2%)), тобто основний науковий потенціал країни сконцентровано у сфері вищої освіти***. Але чому країна витрачає великі, як для нас, кошти, а масово отримує недолугих фахівців?

У нас не вистачає професійних робітників. Якщо у ВНЗ усіх рівнів акредитації у 2013/2014 навчальному році навчалися 2053 тис. осіб (у тому числі у ВНЗ 3-го та 4-го рівнів акредитації — 1724 тис. осіб), то в ПТУ — 86 тис. осіб, тобто 4% усіх, хто здобуває професійну освіту****. Фактично країна не має людей, які б могли щось реально робити руками.

Тому правильно обрано курс на скорочення кількості ВНЗ, і в першу чергу — державних. Правда, йому є опір, який треба побороти. Необхідно встановити жорсткі вимоги для надання ліцензій. Має бути встановлений високий бар'єр ЗНО для вступу до ВНЗ 4-го рівня акредитації, адже не всі можуть навчатися в університетах. Слід оптимізувати державне фінансування вищої освіти і виділяти гроші тільки під обгрунтоване державне замовлення. Державні служби повинні замовляти фахівців для власних потреб і нести відповідальність за ці замовлення. Студенти

* Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України у 2013 році : стат. бюл. — К., 2014. — С. 11.

** *Те саме.* — С. 77.

*** *Те саме.* — С. 96.

**** Україна в цифрах 2013 : стат. зб. — К. : Державна служба статистики України, 2014. — С. 196.

повинні підписувати контракт з державою, за яким вона оплачує їхнє навчання, а випускник – обов’язково відпрацювати певний строк на визначеному робочому місці. Якщо він ухиляється від виконання контракту, то повинен повернути гроші. Треба ввести моніторинг навчання студентів за бюджетні кошти, щоб держава мала висококваліфікованого спеціаліста. Доцільно переглянути державні преференції щодо вступу і навчання у ВНЗ 4-го рівня акредитації.

Про стан науки в Україні написано багато. Говорять, що він катастрофічний, що Україна порівняно з європейськими країнами перебуває в інтелектуальному занепаді тощо. Це факт, але чому у нас науки меншає, а вчених – більшає? Наприклад, у 2005 р. було 12014 докторів наук, а у 2013 – 16450, тобто їх приросло на 37% (або на 4436 осіб – у середньому по 500 осіб на рік). Кандидатів наук за цей самий період приросло на 32% (або на 21822 особи – в середньому приблизно по 2700 осіб на рік *). Таким чином, у країні щороку захищають дисертації близько 3200 осіб. Це просто вакханалія інтелекту, а не занепад. До цієї “вакханалії інтелекту” довели нас безвідповідальність і безпринципність національного наукового товариства щодо присвоєння вчених ступенів і звань.

А. Головатюк [17] і В. Соловійов [18] бідкаються, що Україна невпинно втрачає свої інноваційний та науковий потенціали, що скорочується чисельність дослідників і наукових установ тощо, що це істотно ускладнює перехід української економіки на інноваційну модель розвитку. Це правда: за матеріалами Державної служби статистики України, у країні кількість установ, які займалися науково-технічною діяльністю упродовж 2005–2013 рр., зменшувалась. Якщо у 2005 р. їх було 1510, то у 2013 р. – 1143. Але зауважу: якщо установ з технічних і природничих наук стало набагато менше, то з гуманітарних їх кількість зросла з 31 до 48, а з суспільних – практично не змінилася. Чисельність спеціалістів, які виконували наукові та науково-технічні роботи, зменшилася за цей період із 105,5 тис. осіб до 77,9 тис. **.

Цей процес триватиме, і це нормально, адже він не ускладнює, а навпаки – спрощує перехід до інноваційності. Краще менше, але ефективніше. Науки та вищої освіти має бути стільки, скільки це необхідно суспільству і скільки воно може утримувати в належному стані. Інакше кажучи, йдеться про формування оптимальної інтелектуальної сфери, яка, за певних ринкових і бюджетних обмежень, може бути максимально корисною для економіки, а не тягарем для держави. Якби у нас була така економіка, скажімо, як у Польщі, тоді можна було б говорити, що ми відстаємо у сфері наукового пошуку, а це загрожує державі. Але на сьогодні їй загрожує утримання надмірної кількості вчених.

Якщо проаналізувати глобальний рейтинг інноваційності України за складовими, то видно, що за наявністю інженерів і вчених наша держава займає 46-те місце серед 148 країн, а за здатністю до інновацій – 100-те [16, с. 23]. Це свідчить про низький рівень професіоналізму наших інженерів і вчених, адже “наявність” не означає “ефективність”.

Наша наукова система архаїчна – НДІ, великі наукові колективи, академіки-адміністратори тощо. Для СРСР це підходило, а для ринкової економіки – ні. Ці монстри (скоріше, залишки від них) не повороткі, а тому наука відірвана від потреб ринку. До того ж необхідно зважати і на вікову структуру наукової еліти: у 2013 р. докторів наук, старших від 60 років, було 51,2% ***.

* *Te same.* – С. 150.

** *Te same.*

*** *Te same.* – С. 153.

Необхідно зробити аудит інфраструктури НАН і залишити тільки ту, яка дійсно служить науці, як це пропонує Н. Шульга [19]. Слід розібратися з "національними академіями", їх надто багато. Треба, принаймні, об'єднати їх в одну і визначитися з її фінансуванням за бюджетні кошти. Завдання непросте, але вирішувати його необхідно з державних позицій, тобто з позицій платника податків.

Підтримувати важливо малий і середній науковий та інноваційний бізнес, малі, динамічні форми організації науки, які можуть мобільно змінювати свою діяльність у межах власних компетенцій, конкурувати між собою, адже конкуренція спонукає їх до інновацій, до пристосування за допомогою аутсорсингу та інших бізнес-стратегій до міжнародних наукових проєктів.

Щодо великих проєктів типу "наукові парки", які, на поширену думку, повинні просуватися державою, то, як показує практика, вони стають "чорною дірою" для бюджету і простором для всіляких зловживань. "Парки" мають бути природним продуктом ринку, який би організаційно і змістово поєднав бізнес, науку та суспільні потреби. Держава ж повинна інституційно підтримувати такі структури, а не штучно (формально) поєднувати їх, та ще й "щось" фінансувати для підтримки.

Коли ставлять запитання про те, чому у нас протягом стількох років, незважаючи на всі розмови, обмаль інноваційних підприємств, відповідь тривіальна: поперше, відсутня достатня кількість людей (науковців), здатних до розробки наукового продукту як основи для інновації, та інженерів, які б могли щось сконструювати; по-друге, немає інтересу до інновації з боку бізнесу, оскільки він не бачить можливостей заробити більше, ніж він заробляє на звичних, простих видах бізнес-діяльності.

Безумовно, сам по собі майбутній дохід від інновації становить дуже серйозний інтерес для інноватора, але є те, що не вписується у класичний економічний дискурс, — інтенції та умови їх реалізації. Справа в тому, що наукові відкриття й винаходи не завжди стимулюються грошима. У багатьох випадках вони є продуктом людської зацікавленості, прагнення до самоутвердження та до самореалізації в очах своїх колег і суспільства. Тому, коли ми говоримо про інноваційне суспільство, про людський або соціальний капітал, то необхідно розуміти, що такі соціально-етичні поняття, як "щастя", "чесність", "довіра", "гідність", "свобода", "самоутвердження", "слава" та ін., які ортодоксальна економічна теорія не відносить до економічних, на мою думку, сучасна економічна теорія і практика повинні враховувати.

У цьому контексті я хочу звернути увагу на теоретичну конструкцію економічних відносин буржуазного (ринкового) суспільства Д. Макклоскі, у рамках якої вона пропонує розглядати людську гідність і свободу та вважає, що вони є імпульсом до інновацій. А. Заостровцев, на мій погляд, вірно акцентує тезу Д. Макклоскі, що "ідея вільної та гідної буржуазії привела до ідей парового двигуна, масового збуту та демократії" [20, с. 133].

І ще — про вплив на економічне життя та економічну культуру суспільства інформаційного тиску або, як його називає Д. Макклоскі, "риторики", під якою вона фактично розуміє комунікаційний вплив на формування у суспільстві певної економічної ментальності, я б сказав, економічної ідеології [21, с. 415]. Її важливість є очевидною у формуванні та реалізації економічної політики на рівні будь-якого значущого суб'єкта управління, особливо на рівні держави. Більше того, Д. Макклоскі стверджує, що "оцінки, думки, розмови на вулицях, уявлення, очікування, надія — це те, що рухає економіку" [21, с. 416]. Для України сьогодні це надзвичайно важлива обставина. Необхідно за тяжких часів випробувань і прийняття стратегічних рішень звертатися до суспільства, як це робив Рузвельт у роки

Великої депресії, роз'яснювати людям, що конкретно держава хоче зробити, та закликати їх до підтримки. Необхідно говорити із суспільством про чесноти ринку, про підприємця як інноватора, тобто формувати у суспільстві довіру до бізнесу, що є основою його суспільної гідності та певним суспільним спонуканням до інноваційності. Мабуть, що, з точки зору “суто” економічного підходу, це не зовсім коректно. Але хто на сьогодні визначив, де починаються й закінчуються межі економічного дискурсу і починаються інші (скажімо, соціального, етичного, морального чи правового дискурсів)? Тому я підтримую тезу Д. Макклоскі про те, що “для розуміння економіки необхідне більш ретельне вивчення історії, філософії, лінгвістики, соціології, політики та інших дисциплін. Саме повернення економічних проблем до більш широкого комплексу питань, пов'язаних з розвитком ідей, трансформацій духу та цінностей, може наблизити нас до розуміння того, як виникла і за якими принципами розвивається цивілізація, яка зробила нас багатими” [22, с. 40].

Для України шлях до спокою і багатства буде дуже нелегким. А тому сьогодні у стані біфуркації нам, як ніколи, необхідно обрати вірний шлях і взяти належний старт, базуючись на реальних оцінках своїх можливостей. По суті, країна все починає спочатку. Дуже важливо, щоб уроки минулого ми закарбували на своєму житті, щоб ми вірили у власні сили, щоби Бог рятував нас від “заклятих друзів”, а від ворогів ми б позбавлялися самі, щоб ми мали ясний розум і політичну волю до розбудови нової України.

Список використаної літератури

1. Сорос об Україне // Украинская правда. – 2015. – 11 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2015/01/8/7054342>.
2. *Евстигнеева Л., Евстигнеев Р.* Тайна догоняющего развития // Вопросы экономики. – 2013. – № 1. – С. 81–96.
3. *Райнерт Э.* Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными ; [пер. с англ. Н. Автономовой]; [под ред. В. Автономова] : 2-е изд. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 384 с.
4. *Родрик Д.* Парадокс глобализации: демократия и будущее мировой экономики ; [пер. с англ. Н. Эндельмана] ; [под ред. А. Смирнова]. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2014. – 576 с.
5. *Онищенко В.* Феноменология глобализации // Экономическая теория. – 2014. – № 2. – С. 32–43.
6. *Евстигнеева Л., Евстигнеев Р.* Контуры нового экономического пространства // Вопросы экономики. – 2014. – № 11. – С. 140–155.
7. *Онищенко В.* Риски евразийской интеграции // Европейский экономический журнал. – 2013. – Т. 12 (1). – С. 42–55.
8. Інтеграційні можливості України: перспективи та наслідки : наук. доп. ; [за ред. В.М. Гейця, Л.В. Шинкарук]. – К. : Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2014. – 92 с.
9. *Онищенко В.* Соціальний контекст євроінтеграційної стратегії України // Економічна теорія. – 2008. – № 2. – С. 23–36.
10. *Мау В., Улюкаев А.* Глобальный кризис и тенденции экономического развития // Вопросы экономики. – 2014. – № 11. – С. 4–24.
11. *Шинкарук Л.* Інтеграційні можливості України в ЄС та торговельні конфлікти з Росією: реалії та міфи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pic.com.ua/v-instituti-ekonomiky-analizuyut-jevointehratsiyu-ukrajiny-v-umovah-torhivelnosti-vijny-z-rf.html#sthash.QaSwKU2c.dpuf>.

12. The Global competitiveness Report 2014–2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>.
13. The Global Enabling Trade Report 2014 // World Economic Forum [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.scribd.com/doc/30982200/Global-Enabling-Trade-Report>.
14. World Investment Report 2014. New York and Geneva, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2014_en.pdf.
15. Гець В.М. Інституційна обумовленість інноваційних процесів у промисловому розвитку України // Економіка України. — 2014. — № 12. — С. 4–19.
16. Гець В.М. Бар'єри на шляху розвитку промисловості на інноваційній основі та можливості їх подолання // Економіка України. — 2015. — № 1. — С. 4–25.
17. Головатюк В. Інноваційний розвиток української економіки: світовий досвід // Дзеркало тижня. — 2014. — № 8.
18. Соловійов В. Ох, ці сучасні економісти // Дзеркало тижня. — 2014. — № 19.
19. Шульга Н. Еволюція з прискоренням // Дзеркало тижня. — 2015. — № 5.
20. Заостровцев А. Экономист об истории: концепция Дейдры Макклоски // Вопросы экономики. — 2014. — № 12. — С. 129–146.
21. Макклоски Д. Риторика этой экономической науки / Философия экономики. Антология ; [под ред. Д.М. Хаусмана]. — М. : Изд-во Института Гайдара. — С. 399–418.
22. Макклоски Д. Экономика с человеческим лицом, или гуманомика // Вестник СПбГУ. — Серия Экономика. — № 3. — 2013. — С. 37–40.

References

1. *Soros ob Ukraine* [Soros about Ukraine]. *Ukr. Pravda – Ukrainian Truth*, 2015, January 11, available at: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2015/01/8/7054342> [in Russian].
2. Evstigneeva L., Evstigneev R. *Taina dogonyayushchego razvitiya* [Mystery of overtaking development]. *Voprosy Ekon. – Quest. Econ.*, 2013, No. 1, pp. 81–96 [in Russian].
3. Reinert E. *Kak Bogatye Strany Stali Bogatymi, i Pochemu Bednye Strany Ostayutsya Bednymi, pod red. V. Avtonomova* [How Rich Countries Got Rich and Why Poor Countries Stay Poor], edited by V. Avtonomov. Moscow, Publ. House of the State Higher School of Economy, 2014 [in Russian].
4. Rodrik D. *Paradoks Globalizatsii: Demokratiya i Budushchee Mirovoi Ekonomiki, pod red. A. Smirnova* [The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy], edited by A. Smirnov. Moscow, Gaidar Institute, 2014 [in Russian].
5. Onyshchenko V. *Fenomenologiya globalizatsii* [Phenomenology of the globalization]. *Ekon. Teoriya – Econ. Theory*, 2014, No. 2, pp. 32–43 [in Ukrainian].
6. Evstigneeva L., Evstigneev R. *Kontury novogo ekonomicheskogo prostranstva* [Contours of a new economic space]. *Voprosy Ekon. – Quest. Econ.*, 2014, No. 11, pp. 140–155 [in Russian].
7. Onyshchenko V. *Ryzyky evrazijs'koi integratsii* [Risks of the Euroasian integration]. *Evrop. Ekon. Zh. – Eur. Econ. J.*, 2013, Vol. 12 (1), pp. 42–55 [in Ukrainian].
8. *Integratsiini Mozhyvosti Ukrainy: Perspektyvy ta Naslidky, za red. V.M. Heyetsya, L.V. Shynkaruk* [Ukraine's Integrational Possibilities: Perspectives and Consequences], edited by V.M. Heyets, L.V. Shynkaruk. Kyiv, Inst. for Economics and Forecast. of the NASU, 2014 [in Ukrainian].
9. Onyshchenko V. *Sotsial'nyi kontekst evrointegratsiinoi strategii Ukrainy* [Social context of Ukraine's eurointegrational strategy]. *Ekon. Teoriya – Econ. Theory*, 2008, No. 2, pp. 23–36 [in Ukrainian].

10. Mau V., Ulyukaev A. *Global'nyi krizis i tendentsii ekonomicheskogo razvitiya* [Global crisis and tendencies of economic development]. *Voprosy Ekon. – Quest. Econ.*, 2014, No. 11, pp. 4–24 [in Russian].

11. Shynkaruk L. *Integratsiini mozhlivosti Ukrainy v ES ta torgivel'ni konflikty z Rosieyu: realii ta mify* [Ukraine's integrational possibilities in EC and trade conflicts with Russia: realities and myths], available at: <http://www.pic.com.ua/v-instituti-ekonomiky-analizuyut-jevointehratsiyu-ukrajiny-v-umovah-torhivelnoji-vijny-z-rf.html#sthash.QaSwKU2c.dpuf> [in Ukrainian].

12. The Global competitiveness Report 2014–2015, available at: <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>.

13. The Global Enabling Trade Report 2014. World Economic Forum, available at: <http://www.scribd.com/doc/30982200/Global-Enabling-Trade-Report>.

14. World Investment Report 2014. New York, Geneva, 2014, available at: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2014_en.pdf.

15. Heyets V.M. *Institutsiina obumovlenist' innovatsiinykh protsesiv u promyslovomu rozvytku Ukrainy* [Institutional conditionality of innovative processes in Ukraine's industrial development]. *Ekon. Ukrainy – Econ. of Ukraine*, 2014, No. 12, pp. 4–19 [in Ukrainian].

16. Heyets V.M. *Bar'ery na shlyakhu rozvytku promyslovosti na innovatsiinii osnovi ta mozhlivosti ikh podolannya* [Barriers on a way of development of the industry on the innovative basis and possibilities to overcome them]. *Ekon. Ukrainy – Econ. of Ukraine*, 2015, No. 1, pp. 4–25 [in Ukrainian].

17. Golovatyuk V. *Innovatsiinyi rozvytok Ukrain's'koi ekonomiky: svitovyi dosvid* [Innovative development of Ukraine's economy: world experience]. *Dzerk. Tyzhnya – Week's Mirror*, 2014, No. 8 [in Ukrainian].

18. Soloviov V. *Okh, tsi suchasni ekonomisty* [Oh, these modern economists]. *Dzerk. Tyzhnya – Week's Mirror*, 2014, No. 19 [in Ukrainian].

19. Shulga N. *Evolutsiya z pryskorenyam* [Evolution with acceleration]. *Dzerk. Tyzhnya – Week's Mirror*, 2015, No. 5 [in Ukrainian].

20. Zaostrovtshev A. *Ekonomist ob istorii: kontseptsiya Deidry Makkloski* [Economist about the history: Deirdre McCloskey's conception]. *Voprosy Ekon. – Quest. Econ.*, 2014, No. 12, pp. 129–146 [in Russian].

21. McCloskey D. *Ritorika etoi ekonomicheskoi nauki, v: Filosofiya Ekonomiki, pod red. D.M. Khausmana* [Rhetoric of this economic science, in: Philosophy of Economy], edited by D.M. Khausman. Moscow, Gaidar Inst., pp. 399–418 [in Russian].

22. McCloskey D. *Ekonomika s chelovechskim litsom, ili gumanomika* [Economy with human face or humanomics]. *Vestnik SPbGU. Ser. Ekon. – Bull. St.-Petersburg St. Univ. Ser. Econ.*, 2013, No. 3, pp. 37–40 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 27 лютого 2015 р.